

Критика. Бібліографія.

Огляди

НОВІ ПЕРСПЕКТИВИ ФРАНКОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

(Шмега К. Дискурс маскулінності у прозі Івана Франка.

Київ: Наукова думка, 2022.)

Сталося так, що тривалий час гендерна проблематика в гуманітаристиці асоціювалася з феміністичними студіями. Сказане було особливо актуальне для українського літературознавства, яке донедавна ототожнювалося винятково з осмисленням феномена «другої статі» (Симона де Бовуар). Така ситуація, з одного боку, зрозуміла й передбачувана, адже феміністична критика має за собою тривалу історію, значні напрацювання й вироблену методологію, а маскулінний напрям щойно в 1970-х роках почав торувати собі дорогу в науці, притому саме як відгалуження, різновид останньої, а з іншого, вона призвела до аморфності й невизначеності багатьох аспектів гендерного дискурсу, а властиво – редуції до одного з його складників. Тому варто погодитися з твердженням польської дослідниці-україністки Агнешки Матусяк, що «проблема маскулінного дискурсу в українському літературознавстві перебуває на маргінесі, дослідникові необхідно відкривати те, про що в західній, російській і частково польській літкритиці вже давно написано»¹.

Нарешті порушено цю сумну традицію і в нашій науці про літературу, а точніше кажучи, в українській гуманітаристиці, оскільки *genderstudies* належать до міждисциплінарної сфери (філософії, культурології, лінгвістики, літературознавства, антропології тощо). Маю на увазі появу рецензованої праці. Окремі спроби в даному напрямку, звісно, траплялися й раніше, та були вони переважно перекладного, загальнотеоретичного і більше реферативного, ніж аналітичного характеру. Як цілісне й самостійне дослідження, побудоване на конкретному літературно-художньому матеріалі, монографія молодшої дослідниці з Інституту Івана Франка НАН України Катерини Шмеги «Дискурс маскулінності у прозі Івана Франка» стала без перебільшення «проривною» і новаторською.

Закономірно те, що ґрунтується вона на осмисленні творчого досвіду письменника, котрий, властиво, започаткував гендерний підхід у

¹ Перехресні стежки українського маскулінного дискурсу: Культура й література XIX – XXI століть / за ред. А. Матусяк. Київ: Laurus, 2014. С. 12.

вітчизняній науці, вважаючи, що «в мужчині і жінці сотворила природа не дві раси, не дві окремі нації, а дві часті одної цілості», покликані до «спільного життя, спільної праці, товаришування і співділання й поза сферою полових відносин»: таким чином вони «взаємно доповнюються і усовершеншують» одне одного¹. До того ж зробив це без галасливих фраз, поверхнево-спекулятивних суджень і примітивних умовиводів, – порушивши проблему, що з усією очевидністю виступала на порядок денний тодішньої гуманітаристики.

Успішній реалізації поставлених завдань сприяє насамперед добротне вирішення теоретико-методологічних питань. На цьому рівні з'ясовано логічно-концептуальні аспекти маскулінності як органічного компонента гендерних студій, розкрито стан розробки в зарубіжній науковій думці й перші («пробні») зацікавлення нею українських інтелектуалів. Як наукова методологія, що базується на засадах феміністичної критики, здобутках постструктуралізму й деструктивному аналізу культури, на філософських концепціях психоаналізу й екзистенціалізму, *masculinity studies* спрямовані на осмислення чоловічого досвіду в духовній сфері й стали предметом вивчення представників різних шкіл і напрямів у психології, філософії, соціології, антропології, культурології, літературознавства та ін. На відміну від біологічного поняття статі, теоретики гендеру акцентують на її соціальних складниках і намагаються визначити соціокультурні конструктиви, що визначають суб'єктивність та ідентичність чоловічих і жіночих ролей. Відтак словник гендерних термінів визначає явище як «комплекс відносин, характеристик поведінки, можливостей і очікувань, що детермінують соціальну практику тієї чи тієї групи, об'єднаної за ознакою статі. Іншими словами, маскулінність – це те, що додано до анатомії для одержання чоловічої гендерної ролі». Однак існує понятійна й концептуальна плутанина щодо його основоположних понять і підходів, а чимало термінів не має детального визначення, тож насамперед належалося уточнює розуміння маскулінності як тексту й особливостей функціонування різних гендерних моделей, специфіку маскулінності в літературознавстві та його термінологічні тонкощі, перспективи дослідження і т. ін. Спектр наукових зосереджень тут доволі широкий і різноманітний, охоплюючи теми чоловічих маркерів поведінки, аксіологічні пріоритети й відповідні їм міфи, природу маскулінних образів у різні епохи й соціокультурні формації.

А конкретне вивчення заявленої теми Катерина Шмега починає зі з'ясування характеру й сутності гендерних зацікавлень Івана Франка: особистий досвід, епістолярій і мемуаристика, літературно-критична і публіцистична спадщина. Як впливає зі спогадів сучасників, він як чо-

¹ Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах. Київ : Наукова думка. 1976-1986. Т. 45. С. 298.

ловік поєднував у своїй внутрішній суб'єктивності значні антиномії, невідповідності й контрасти. «Чи не кожен Франків знайомий, пишучи про нього, звертає увагу на помітний контраст величі його постаті у духовному й інтелектуальному вимірах та скромної і непоказної зовнішності й почасти поведінки», – зауважує з цього приводу дослідниця¹. У соціальному й етнокультурному планах, а навіть за зовнішнім виглядом і способом життя, письменник персоніфікував тип «перехідної» від традиційної до модерної суспільності людини із «похідними» до цього центрального смислообразу спробами інтеграції селянина й містянина, інтелігента й «хлопського сина».

З-поміж головних чинників, що впливали на формування Івана Франка як чоловіка, виділено його складні й неоднозначні «зносини з жіноцтвом» й матримоніальні погляди, а також травматичний досвід втрати в ранньому віці батька. Згідно психоаналітичних висновків, батько символізує життєву опору, «хребет», а його відсутність призводить до виникнення певних негативних комплексів, що «проявляється в нестачі внутрішньої визначеності й недостатній кристалізації самоідентичності. Ідеї такого чоловіка невиразні, він зазнає труднощів у виборі мети і засобів її досягнення. Він прагне зайняти свій час якомога більшою кількістю справ, щоб не думати про свою невпевненість, прагне визнання або успіху в коханні, щоб таким чином забезпечити собі міцний зовнішній панцир». Внаслідок виникає тяжіння до «м'якої маскулінності» й потреба «в соціальній масці-панцирі, яка б відмежувала зовнішній світ від його внутрішніх комплексів та сумнівів» (С. 39, 40).

Натомість у наукових і публіцистичних студіях Іван Франко першим з-поміж українських гуманітаріїв звернув увагу на актуальність гендерних досліджень. Зосібна в ранній праці «Женщина-мати» він торкається питань розмежувань соціально-рольових, біологічних, психофізіологічних і культурно-ментальних підстав відміни життєвого украду жінки і чоловіка, а в розвідці «Життя Івана Федоровича і його часи» виокремлює – з огляду на міжособистісні стосунки й ставлення до жінки – два типи чоловіків: «нерозвитий», що керується в своїх діях лише фізичними потягами, і «розвитий», котрий бачить у жінці ще й «людське достоїнство». Апофеозом же гендерних зацікавлень письменника став філософський діалог «На склоні віку. Розмова вночі перед Новим роком 1901», в якому питання взаємин статей названо «дуже скомплікованим», і воно «буде, певно, змістом історії ХХ віку»². Хоча, на жаль, гендерний аналіз Франкової творчості обмежувався досі переважно феміністичною проблематикою, притому здебільшого в світлі образу фатальної жінки й

¹ Шмега К. Дискурс маскулінності у прозі Івана Франка. Київ: Наукова думка. 2022. С. 33-34. Далі вказую в тексті лише сторінку

² Франко І. Зібрання творів. Т. 45. С. 298.

жінки-емансипантки, що, власне, зумовило нагальну потребу дослідження «чоловічого» аспекту його художньої прози.

Отож, художня версія маскулінного дискурсу письменника досліджується головним чином крізь призму його головних типів у Галичині другої половини XIX ст. Це закономірно з огляду на творчі наміри автора подати «образ нашої суспільності у різних її верствах, у різних змаганнях, працях, заробітках, стражданнях, поривах, ілюзіях та настроях»¹. Здебільшого вони представляють новаторське середовище («нову людину»), покликане до життя економічними, соціально-психологічними і громадсько-політичними колізіями переходної доби. Відтак перед читачем постають представники різних соціальних категорій і вікових груп (робітники, селяни, в'язні, військові рутенці, реформатори, наставники, провідники, «змарновані чоловіки» і т. ін.) на переломних етапах буттєвої парадигми у їх міжособистісних, професійних, політичних, націокультурних, соціоантропологічних виявах, у родинно-сімейних відносинах та ін. Чимало місця в монографії Катерини Шмеги приділено спостереженням за становленням чоловічої ідентичності – крізь призму дорослішання й соціологізації – у творах про дітей. Синтезом же ідеальної маскуліності (тобто образом ідеального чоловіка) в прозі Івана Франка дослідниця обґрунтовано вважає культурного героя, прототипом якого авторові слугував, безперечно, батько з його життєвим принципом «з людьми і для людей».

Особливо хотілося б відзначити сторінки монографії, присвячені художній репрезентації маскуліності в Франковій прозі. Така розмова закономірна і навіть неминуча, притому не лише для повноти й цілості аналітичної панорами, – для автора, котрий надавав важливого значення особистому тонові й способові вислову (див. його передмову до збірки «Добрий заробок і інші оповідання»), вона набуває додаткової значущості.

Під означеним кутом зору Катерина Шмега детальніше звертає увагу насамперед на питання суб'єктивності маркерів, що позначають у письменника маскуліну комунікативну поведінку його героїв, тобто інтенціональність чоловічого мовлення, на головні комунікативні ситуації, прагматичні аспекти стратегій і тактики спілкування, а також на специфіку вербальної і невербальної комунікативної поведінки, що виражають особливості гендерних, вікових, соціальних і професійних чинників. Виокремлений діапазон конкретних проявів тут надзвичайно широкий і розмаїтий – починаючи від фонологічного рівня й тональності мовлення і завершуючи синтаксичним вираженням. Саме їх дослідниця вважає своєрідними характеротвірними знаками маскуліних ролей. Природно, що в процесі подібного вивчення не можна було оминати

¹ Там само. Т. 33. С. 400.

проблеми жіночої рецепції чоловіка в прозових текстах Івана Франка (пригадаймо його думку про чоловіка й жінку як «дві часті одної цілості», що «взаємно доповнюються і усовершеншують» одне одного). Висвітлення вказаних питань знадобилося не просто для концептуальної завершеності дослідження, а й, властиво, як один із герменевтичних ключів гендерної ідентифікації. Логічно довершує дискурсивні екскурси Катерини Шмеги розмова про структурування в Івана Франка тілесності чоловічих персонажів, зосібна про поезику маскулінного портрета.

Звісно, що на повноту й вичерпність наукового аналізу тут (сказане однаковою мірою стосується й інших аналітичних «полів») сподіватися годі. Ба й виокремити якийсь із конкретних аспектів дослідження важко: всі вони висвітлені ґрунтовно, на належному рівні й зі знанням справи. Стосовно кожної з порушених проблем висловлено немало цікавих міркувань і спостережень. При тому охоплено широке коло художніх текстів різних жанрових форм та утворень, що само собою передбачає нові перспективи осмислення заявленої теми. Гадаю, що авторка свідомо уникає розмови про зумовленість явища художніми чинниками, зокрема тими-таки генологічними чи потребами виникнення суто естетичного ефекту, як і з'ясування еволюційних детермінант, бо мала інший предмет дослідження. Хоча зрозуміло, що названий кут зору вкрай потрібний і, зрештою, доконечний, адже кожне художнє явище має свій зміст і форму втілення. До того ж остання в художньому мисленні є визначальною.

Загалом же монографія «Дискурс маскуліності у прозі Івана Франка» – наскрізь новаторська і написана на високому фаховому й методологічному рівнях. Вона започатковує, по суті, новий напрямок в українському літературознавстві й гуманітарних науках загалом, покликаний виправити в них певні аберації й методологічні «похилості», а відтак сприяти розумінню складності, стереоскопічності й полідетермінованості духовних явищ.

Роман Піхманець, м. Івано-Франківськ